

Міністерство освіти і науки України
Камянець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Кваліфікаційна робота
(бакалавра)

з теми: **«ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАПОБІГАННЯ ТА
ПОДОЛАННЯ БОСІНГУ В ТРУДОВОМУ КОЛЕКТИВІ»**

Виконала: студентка 3 курсу
Psms1-B19z групи
спеціальності 053 Психологія
(заочна форма навчання)
Бойчук-Венгер Тетяна Анатоліївна

Науковий керівник: **Гоцуляк Наталія
Євгенівна**, кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри загальної та
практичної психології

Рецензент: **Славіна Наталія Сергіївна**,
доцент кафедри загальної та практичної
психології, кандидат психологічних наук,
доцент

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. БОСІНГ У ТРУДОВИХ КОЛЕКТИВАХ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	9
1.1 Теоретичний аналіз досліджень проблеми виникнення та розповсюдження босінгу.....	9
1.2 Причини виникнення босінгу в медичних установах.....	15
1.3 Фази розвитку босінгу в трудових колективах.....	20
Висновки до розділу.....	23
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОТИДІЇ БОСІНГУ В МЕДИЧНІЙ СФЕРІ.....	25
2.1. Організація та методи дослідження особливостей запобігання та подолання босінгу в медичних установах.....	25
2.2. Аналіз психологічної характеристики керівника медичної установи як суб'єкта босінгу.....	35
2.3. Програма протидії босінгу в трудових колективах медичної сфери.....	43
2.4. Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження.....	50
2.5. Практичні рекомендації керівникам щодо самокорекції негативних рис, що сприяють виявам босінгу.....	64
Висновки до розділу.....	69
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	76
ДОДАТКИ.....	84
Додаток А. Анкета «Босінг – очима працівника».....	85
Додаток Б. Перелік показників вияву босінгу в медичному закладі.....	87
Додаток В. Перелік основних рис керівника, що сприяють проявам босінгу.....	88
Додаток Д. Опитувальник «Вивчення морально-психологічного клімату колективу»	90

Додаток Е. Опитувальники для діагностики психічних станів респондентів.....	92
Додаток Ж. Таблиці розподілу часток відповідей респондентів.....	95

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах забезпечення психічного клімату в трудових колективах зростає потреба в оптимізації повсякденної життєдіяльності та службової діяльності працівників різних сфер. Важливо зазначити, що провідна роль у цьому процесі належить керівництву, хоча практика свідчить, що не всі керівники спряють формуванню та підтримці здорового психологічного клімату в колективі. Також існує певний відсоток серед керівництва в різних професійних галузях, які у професійному спілкуванні припускаються різних порушень, зокрема виступають суб'єктами босінгу.

Психологічний тиск з боку керівництва не тільки відображається негативно на психологічному кліматі трудового колективу, а й заважає ефективному виконанню професійних завдань. Саме тому не слід залишати позаувагою дослідження проблеми мобінгу, босінгу, які спрямовані на шляхи виявлення цього негативного явища у трудових колективах.

В рамках нашого дослідження ми акцентуємо увагу на проблемі босінгу в трудових колективах медичних закладів. Аналіз дотичної літератури свідчить про недостатню увагу з боку науковців та практиків до цього питання. На сьогоднішній день відсутній соціально-психологічний аналіз понять, що характеризують генезу, психологічний зміст і суперечливу природу босінгу в медичних закладах. Недостатньо досліджені психологічна характеристика керівника колективу як суб'єкта мобінгу серед підлеглого персоналу, а також зміст положень трудових колективів щодо їхнього сприяння виявам цього явища. Крім того, не розроблено психологічний інструментарій для виявлення випадків психологічного насилля, психологічного тиску, агресивних дій, несправедливого ставлення керівників до своїх підлеглих. Також відсутні розробки щодо запобігання і подолання цього явища у медичних установах.

За результатами теоретичного дослідження сутності та змісту босінгу було з'ясовано, що деякі аспекти цього явища відобразили у своїх працях Л. Ваніорек, В. Євдокимов, С. Запорожець, К. Колодей, Д. Лейн, Х. Лейман, 5 К. Лоренц, Б. Мешкустат, К. Нідл, Д. Ольвеус, Е. Пелігріні, О. Поліканова, Е. Регнет, Н. Романова, О. Сорока, Б. Уілсон та ін. Однак ці автори вивчали проблеми босінгу, пов'язані із функціонуванням різних організацій поза медичною сферою. Отже вирішення цієї проблеми у специфічних умовах медичного закладу потребує пошуку психологічних шляхів, засобів та методів щодо запобігання і подолання мобінгу серед працівників.

Існує потреба в ефективному психологічному інструментарії, який інтегрував би всі наявні основні види і способи протидії цьому негативному явищу у трудових колективах. Насамперед мова йде про активну та системну реалізацію заходів щодо психопрофілактики босінг-поведінки та своєчасного її виявлення, а також про готовність керівників трудових колективів здійснювати самокорекцію якостей, що сприяють негативній взаємодії з підлеглими. Звідси актуальність теми нашого дослідження та її важливе практичне значення для недопущення та подолання психологічного насилля у медичних установах. Таким чином, актуальність цієї проблеми, відсутність систематизованих теоретичних і методичних її розробок, а також потреби медичної практики обумовили вибір теми дослідження «Психологічні особливості запобігання та подолання босінгу в трудовому колективі».

Мета дослідження – за результатами теоретичного та емпіричного вивчення проблеми розповсюдження босінгу в трудових колективах з'ясувати психологічні особливості запобігання та подолання цього негативного явища у медичних установах.

Задання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз сутності, критеріїв та показників босінгу в медичних установах, а також теоретично обґрунтувати психологічну характеристику керівника трудового колективу як суб'єкта босінгу.

2. Розробити алгоритм дій комплексного обстеження трудового колективу медичного закладу щодо виявлення випадків босінгу та програму протидії босінгу в трудових колективах медичної сфери.

3. Експериментально перевірити ефективність програми протидії босінгу в трудових колективах медичної сфери.

4. Обґрунтувати практичні рекомендації керівникам медичних установ щодо самокорекції негативних рис, що сприяють виявам босінгу.

Об'єкт дослідження – босінг у трудовому колективі.

Предмет дослідження – психологічні особливості запобігання і подолання босінгу в медичних установах.

Гіпотеза дослідження – босінг у трудових колективах є негативним явищем, яке наносить шкоду психічному здоров'ю працівникам та погіршує морально-психологічний клімат колективу. Протидія босінгу в медичних закладах буде результативною, якщо здійснювати активні та системні дії з контролю та корекції поведінки керівників трудових колективів, зокрема щодо виявів психологічного насилля, психологічного тиску, агресивних дій, несправедливого ставлення до підлеглих.

Методи дослідження. Для розв'язання визначених завдань були використані наступні методи дослідження: теоретичні – аналіз, співставлення, порівняння, узагальнення, систематизація (наукової літератури з проблемних питань, пов'язаних з виникненням та розповсюдженням босінгу, уточненням основних понять, а також з виявленням шляхів запобігання та подолання босінгу); емпіричні – спостереження та бесіда (з метою виявлення психологічної характеристики керівника трудового колективу як суб'єкта босінгу), опитування (для визначення емоційних станів жертв босінгу та оцінки морально-психологічного клімату у трудовому колективі, а також для визначення типу поведінки ініціаторів мобінгу); анкетування (для виявлення психологічних детермінантів виникнення босінгу), опитувальник «Індекс психоенергетичного виснаження» (В. Бакштанський, О. Жданов) –

використовувався для визначення психоемоційного спустошення жертв босінгу; експеримент (для дослідження особливостей протидії босінгу в медичних установах); метод математичної статистики – критерій Фішера (ф) (використовувався для співставлення двох вибірок керівників медичних установ за частотою появи досліджуваного ефекту).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

- теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено програму протидії босінгу в трудових колективах медичної сфери;
- з'ясовано психологічну характеристику керівника медичного закладу як суб'єкта босінгу;
- удосконалено систему комплексного обстеження працівників трудового колективу щодо виявлення випадків босінгу;

Практичне значення результатів дослідження полягає у розробці: алгоритму дій під час комплексного обстеження працівників щодо виявлення випадків босінгу; практичних рекомендацій керівникам щодо самокорекції якостей, що сприяють виявам босінгу. Матеріали дослідження можуть бути використані фахівцями різних психологічних служб.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення й результати емпіричного дослідження доповідалися та обговорювалися на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні соціально-психологічні підходи до збереження психічного здоров'я особистості», 12 жовтня 2021 року (<https://fkspp.kpnu.edu.ua/2021/10/19/vseukrainska-naukovo-praktychna-konferentsiia-suchasni-sotsialno-psykholohichni-pidkhody-do-zberezhennia-psykhichnoho-zdorov-ia-osobystosti-2/>); Звітній науковій конференції студентів та магістрантів за підсумками науково-дослідної роботи у 2021–2022 навч. році (29–30 березня 2022 року); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі», 15 лютого 2022 р., м. Кам'янець-Подільський; XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні

проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин», 23 квітня 2022 року.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (80 найменування) та 6 додатків. Основний зміст кваліфікаційної роботи викладено на 75 сторінках, загальний обсяг складає 95 сторінок. Робота містить 9 таблиці, 4 рисунків.

ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз різних підходів до вивчення проблеми босінгу у такій специфічній сфері їхнього прояву як медична, засвідчив, що дослідження цього явища характеризуються відсутністю теоретичних та експериментальних розробок, присвячених вивченню цього явища серед працівників медичних закладів, розробці психологічного інструментарію для його подолання у трудових колективах, наданню психологічної допомоги об'єктам психологічного цькування.

З'ясовано, що поняття «босінг у медичній сфері» відображає психологічне насилля, психологічний тиск, агресивні дії, несправедливе ставлення до підлеглих з боку керівника трудового колективу. При цьому керівник може: висувати до підлеглому завищені або занижені вимоги, ігнорувати його досягнення (не визнавати та принижувати заслуги), надмірно контролювати та завантажувати, обмежувати повноваження, змінювати чи ускладнювати службові завдання, принижувати честь та гідність підлеглому (насмішки, єхидство, образи, фізичне насильство).

Обґрунтовано психологічну характеристику керівника медичної сфери як суб'єкта босінгу. З'ясовано, що ініціаторами босінгу стають особи, які мають такі риси як авторитарність, амбіційність, безцеремонність, грубість, жорстокість, зневажливість, нахабність, некомпетентність, непорядність, свавільність. Здебільшого це мстиві люди, для яких характерне зловживання повноваженнями та схильність до психологічного пригнічення підлеглих.

2. Визначено, що основними причинами виникнення босінгу є незнання чи ігнорування керівниками положень Трудового кодексу, використання його на власний розсуд (суб'єктивізм керівника), зловживання наданою владою, що пов'язано із недостатньою підготовкою керівників до управлінської діяльності та їхніми психологічними особливостями. Кожна дія керівника, яка йде в розріз із вимогами Трудового кодексу при тривалому впливові, призводить до виникнення у підлеглому стресових станів і наносить шкоду психічному здоров'ю.

3. Уточнено критерії та показники, які б вказували на вияви босінгу в медичній сфері, а саме: поведінка керівника трудового колективу як суб'єкта босінгу: особиста неприязнь керівника до підлеглого (ігнорування заслуг; моральне переслідування; прояви неповаги; підкреслення його фізичних вад); нетрудові взаємини між керівником та підлеглим (погрози; приниження; обмеження можливості висловитися); характер морально-психологічного клімату в трудовому колективі (службові стосунки між керівником та підлеглими (без принижень та знущань; позитивний колективний настрій; наявність випадків психологічного пригнічення підлеглих керівником; задоволеність працівників належністю до колективу; наявність бажання звільнитися чи перевестися в інший медичний заклад).

4. Розроблено алгоритм дій під час комплексного обстеження трудового колективу медичної сфери щодо виявлення випадків босінгу, який передбачає реалізацію низки заходів: збір, систематизація та класифікація даних про морально-психологічний стан персоналу медичної сфери в контексті виявлення босінгу за допомогою різних методів; встановлення кількості та характеру босінг-дій з боку керівника, оцінка об'єктивності та правильності їх класифікації; встановлення причин босінг-дій (особистісні якості керівника, незадовільний морально-психологічний стан колективу, слабкий рівень підготовки персоналу тощо); визначення ступеня впливу босінгу на стан спроможності виконання завдань за призначенням; індивідуальна та групова психокорекційна робота з жертвою та ініціатором босінгу, а також колективом, в якому зародилось явище.

5. Розроблено програму протидії босінгу для керівників медичної сфери, метою якої є виявлення явищ психологічного пригнічення керівником своїх підлеглих та реалізація заходів щодо подолання цього негативного явища у медичних закладах.

Загальна структура програми включає: етап діагностики – підготовка до подолання босінгу в трудовому колективі (мета – зібрати інформацію про жертви та ініціатора босінгу і спланувати роботу з ними); психокорекційний

етап – реалізація заходів щодо запобігання та подолання босінгу у колективі (мета – подолання босінгу в колективі та психокорекція негативних виявів керівника як ініціатора босінгу); заключний етап – завершення процесу подолання босінгу (мета – проведення заходів щодо всебічного усунення можливих причин відновлення босінгу в трудовому колективі).

Результати експериментального дослідження дають змогу зробити висновок про ефективність нашої програми протидії босінгу для працівників медичної сфери. Після її застосування позитивний морально-психологічний клімат в експериментальних групах покращився на 14,4 % та негативний зменшився – на 20,1 %. Керівники почали виявляти більшу активність щодо запобігання та подолання босінгу. Серед них суттєво зменшилась кількість тих, хто виявляє особисту неприязнь до підлеглих (на 46,8 %), застосовує нестатутні взаємини до підлеглих (на 35,9 %) та ставить підлеглим неприйнятні та непосильні завдання (на 67,6%).

6. З метою запобігання босінгу в середовищі працівників медичної сфери для керівників обґрунтовано практичні рекомендації щодо самокорекції їхніх негативних рис, що сприяють виявам босінгу: використання самоспостереження, самоаналізу, самоконтролю та самокорекції.

Слід зазначити, що серед перспективних напрямків подальших досліджень даної проблеми є розробка психологічного інструментарію для розвитку психічної стійкості потенційних жертв босінгу та корекції їх особистісних рис.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамчук О.В. Особливості діяльності керівника прикордонного підрозділу щодо запобігання та подолання мобінгу серед підлеглих : автореф. дис... канд. психол. наук : спец. 19.00.09. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2015. 20 с.
2. Адамчук О.В. Особливості попередження та подолання мобінгу у колективі : *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. Серія «Спеціальні науки». Київ : Київський університет, 2009. Вип. 23. С. 63–65.
3. Алещенко В.І. Організація і забезпечення збереження психічного здоров'я військовослужбовців : *навчальний посібник*. Київ : Академвидав, 2007. 134 с.
4. Афанасенко В.С. Особистісні фактори ефективності управлінської діяльності керівника : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Харків : Університет внутрішніх справ, 2000. 20 с.
5. Афанасьєва Н.Є. Теоретико-методологічні основи соціально-психологічного тренінгу : *навчальний посібник*. Харків : ХНАДУ, 2015. 320 с.
6. Балабанова Л.В. Управління персоналом : *підручник*. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 468 с.
7. Бондаренко А.Ф. Психологічна допомога особистості : *навчальний посібник*. Харків : Фоліо, 2006. 284 с.
8. Васьківська С.В. Основи психологічного консультування : *навч. Посібник*. Київ : Четверта хвиля, 2004. 256 с.
9. Військова психологія і педагогіка : *підручник для військових вузів*. С.Д. Максименко, Б.М. Олексієнко, О.Д. Сафін. Хмельницький : Вид-во НАПВУ, 2000. 562 с.
10. Виховна робота в підрозділах Збройних Сил України : *навчальний посібник* / За редакцією В.В. Ягупова. Київ : НАОУ, 2004. 249 с.

11. Галян І.М. Психодіагностика : *навчальний посібник*. Київ : Академвидав, 2011. 464 с.
12. Данчева О.В. Практична психологія в економіці та бізнесі. Київ : Лібра, 2009. 270 с.
13. Дроздов О.Ю. Агресія та агресивність в умовах військової служби: соціально-психологічні аспекти «дідівщини». *Вісник Чернігівського Державного Педагогічного Університету : збірник наукових праць*. 2002. Вип. 11. Психологічні науки. С. 68–72.
14. Івлєв М.М. Методологічні засади дослідження проблеми протидії насильству в Збройних силах України : *електронний ресурс*. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ptdu_2013_4_20.pdf.
15. Екстремальна та кризова психологія : *термінологічний словник* / За редакцією О.В. Тімченка. Харків : ХНАДУ, 2010. 291 с.
16. Євдокимов В.О. Шляхи подолання мобінгу в управлінні персоналом державної служби : *Актуальні проблеми державного управління : збірник наук. праць*. Харків : Вид-во ХарРІ НАДУ Магістр 2012. № 2 (42). С. 331–337.
17. Запорожець С.О. Мобінг як психолого-педагогічна проблема : *електронний ресурс*. Режим доступу : <http://sjournal.cdu.edu.ua/base/2008/v3/v3pp116-118.pdf>.
18. Кайлюк Є.М. Психологія управління : *навчальний посібник*. Харків : ХНАМГ, 2012. 202 с.
19. Калениченко Р.А. Соціально-психологічний клімат у військовому колективі : *збірник наукових праць. НПУ імені М. П. Драгоманова*. Київ, 2001. Випуск 12. С. 423–428.
20. Карчевський І.Р. Проблемна міжособистісна взаємодія особового складу військової частини та особливості її діагностики і попередження : *автореф. дис ... канд. психол. наук : спец. 19.00.09*. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2005. 20 с.
21. Карчевський І.Р. Психологічна характеристика міжособистісної взаємодії особового складу у військовій частині : *Збірник наукових праць*

Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За редакцією Максименка С.Д. Київ, 2005. Т. 7. С. 158–167.

22. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : *навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ : Ника-центр, 2006. 580 с.

23. Кохан В.Г. Діяльність військового керівника по збереженню психічного здоров'я військовослужбовців : *автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09*. Хмельницький : Вид-во Нац. академії ПВУ ім. Б. Хмельницького 2003. 20 с.

24. Конституція України. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : *Закон України [Електронний ресурс]*. Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>.

25. Крайнюк В.М. Психологія стресостійкості особистості : *монографія*. Київ : Ніка-Центр, 2007. 432 с.

26. Кризова психологія : *навчальний посібник / За редакцією О.В. Тімченка*. 2-е вид. Харків : НУЦЗУ, 2013. 380 с.

27. Крічевський Р.Л. Соціальна психологія малої групи : *навчальний посібник*. Київ : Аспект Прес, 2001. 318 с.

28. Кубіцький С.О. Основи загальної психології і педагогіки : *навчальний посібник*. Київ : ЧП Блудчий М.І., 2010. 400 с.

29. Липовська Н.А. Психологія управління в митних органах : *навчальний посібник*. Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2008. 521 с.

30. Лях Д.Д. Насильство над жінками в сімейних стосунках : *практична психологія та соціальна робота*. Львів : Основа, 2014. 210 с.

31. Макаревич О.П. Стиль індивідуальної поведінки у міжособистісних конфліктах : *дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01*. Київ : Київський ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 2006. 192 с.

32. Максименко С.Д. Основи військової психології : *навчальний посібник*. Хмельницький : Вид-во НАПВУ, 2002. 488 с.

33. Морально-психологічне забезпечення діяльності військ : курс лекцій / М. Голик, В. Ляшенко, А. Романишин, Я. Романовський. Львів : ЛІСВ, 2008. Частина I. 356 с.
34. Москаленко В.В. Соціальна психологія : *підручник*. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.
35. Новий тлумачний словник української мови : у 3-х томах / укладачі В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Видавництво «АКОНІТ», 2001. Т. 1. 926 с.
36. Олексієнко Б.М. Методики психологічного обстеження особистості : *навчально-методичний посібник*. Хмельницький : Вид-во Академії ПВУ, 2007. 424 с.
37. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління : *навчальний посібник*. Івано-Франківськ : «Плай», 2001. 695 с.
38. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : *навчальний посібник*. Київ : Академвидав, 2005. 446 с.
39. Основи практичної психології : *підручник* / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева [та ін.]. Київ : Либідь, 2000. 536 с.
40. Основи психології : *підручник* / За загальною редакцією О.В. Киричука, В.А. Роменця. Київ : Либідь, 2006. 632 с.
41. Пірен М.І. Основи конфліктології : *навчальний посібник*. Київ, 2007. 320 с.
42. Потапчук Є.М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців : *монографія*. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2004. 323 с.
43. Потапчук, Є. М. Аналіз змісту Військових статутів Збройних Сил України щодо їх впливу на психічне здоров'я особистості : *Збірник наукових праць*. №27. Частина II. Хмельницький : Вид-во Національної академії ДПСУ, 2003. С. 256–262.
44. Потапчук Є.М. Потреби військовослужбовців та їх обмеження військовими статутами : *Збірник наукових праць Інституту психології ім.*

Г.С. Костюка АПН України / За редакцією Максименка С.Д. Київ, 2003. Т. V, ч. 7. С. 246–252.

45. Практична психологія : *навчальний посібник* / М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, Г.М. Ржевський. Київ : Київський нац. торг.-економ. ун-т, 2014. 728 с.

46. Приходько І.І. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності : *монографія*. Харків : Академія МВС України, 2013. 745 с.

47. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я : *навчальний посібник* / За загальною редакцією Корольчука М.С. Київ : ІНКОС, 2002. 272 с.

48. Психологія здоров'я : *навчальний посібник* / За редакцією Г.С. Ніколенко. Хмельницький : ХНУ, 2003. 607 с.

49. Психологія праці : *навчальний посібник* / За загальною редакцією Г.В. Ложкіна. Хмельницький : ХНУ, 2013. 191 с.

50. Психологія праці та професійної підготовки особистості : *навчальний посібник* / За редакцією П. С. Перепилиці. Хмельницький, 2001. 330 с.

51. Психологія суїциду : *посібник* / За редакцією В.П. Москальця. Київ : Академвидав, 2004. 288 с.

52. Роджерс К. Консультування та психотерапія: *підручник*. Київ : Наукова думка, 2000. 264 с.

53. Савчин М. Вікова психологія : *навчальний посібник*. Київ : Академія, 2017. 368 с.

54. Савчин М. Здатності особистості : *монографія*. Київ : Академія, 2016. 288 с.

55. Савчин М.В. Соціальна психологія : *підручник*. Дрогобич : Відродження, 2000. 274 с.

56. Семенюк В.Л. Управління ціннісно-нормативними конфліктами у військових колективах (психологічний аспект) : *автореф. дис. на здобуття*

наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09. Хмельницький : Вид-во Нац. академії ПВУ ім. Богдана Хмельницького, 2003. 18 с.

57. Скібіцька Л.І. Менеджмент : *навчальний посібник*. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 416 с.

58. Скребец В.А. Психологічна діагностика : *навчальний посібник*. Київ : МАУП, 2009. 120 с.

59. Словник гендерних термінів / укладач З.В. Шевченко. Черкаси : Видавець: Чабаненко Ю., 2016. 336 с.

60. Сорока, О. В. Сутність, наслідки та профілактика моббінгу у трудових колективах : *електронне фахова видання*. Режим доступу : <http://sworld.com.ua/konfer30/1051.pdf>.

61. Соціальна психологія : *навчальний посібник* / За редакцією Л.Є. Орбан. Івано-Франківськ : Фенікс, 2004. 273 с.

62. Соціологія : *підручник для студентів вищих навчальних закладів* / За редакцією В.Г. Городяненка. Київ : Академія, 2002. 560 с.

63. Стасюк В.В. Психологія управління військами : *підручник*. Київ : НУОУ, 2014. 540 с.

64. Столяренко О.Б. Психологія особистості : *навчальний посібник*. Київ : Центр учбової літератури, 2002. 280 с.

65. Тробюк В.І. Соціально-психологічні умови профілактики нестатутних взаємовідносин у первинних військових колективах : *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09.* Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2005. 20 с.

66. Урбанович А.А. Психологія управління : *навчальний посібник*. Харків : Харвест, 2001. 640 с.

67. Хіміч В.В. Особливості діяльності командирів прикордонних підрозділів з розв'язання міжособистісних конфліктів серед підлеглих : *дисертація канд. психол. наук : 19.00.09.* Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2008. 152 с.

68. Шупта І. Мобінг як стратегія поведінки в конфлікті, що виникає в управлінській діяльності : *журнал*. 2010. № 6. С. 40–46.
69. Ягупов В.В. Військова психологія : *підручник для студ. вищих навч. закл.* Київ : Тандем, 2004. 656 с.
70. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2006. 264 с.
71. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: *навчальний посібник*. Київ : Вища школа, 2004. 679 с.
72. Яцура В. Психологія управління : *навчальний посібник*. Львів : Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2011. 256 с.
73. Zapf, D. Mobbing at Work: Escalated Conflicts in Organizations. Counterproductive work behavior: *Investigations of actors and targets*. Washington : American Psychological Association vii, 2005. 329 p.
74. Navigating conflict and power at work: The effects of power and interdependence asymmetries on conflict in organizations. Coleman, Peter T.; Kugler, Katharina G. Washington : American Psychological Association, 2013. 280 p.
75. Pruitt, D. G. Conflict escalation in organizations. In C. K. W. De Dreu & M. J. Gelfand (Eds.). Washington : American Psychological Association, 2008. pp. 245–266.
76. The role of ideology in mediated disputes at work: A justice perspective. Goldman, Barry M.; Cropanzano, Russell; Stein, Jordan H.; Shapiro, Debra L.; Thatcher, Sherry; Ko, Jaewon, 2008. 490 p.
77. Work place flexibility: Implications for developmental opportunities and work-family conflicts. Srivastava, Manjari, 2011. 340 p.
78. https://www.researchgate.net/publication/232545339_Mobbing_at_Work_Escalated_Conflicts_in_Organizations
79. <https://www.business2community.com/workplace-culture/conflict-in-the-workplace-and-ways-to-de-escalate-it-02429126>

80. Yacenko T. Dynamics of profound cognition of mind. *American Journal of Fundamental, Applied and Fundamental Research*. 2016. № 1. P. 69–75.